

*Бобрик В. І.,**кандидат юридичних наук, завідувач наукового відділу
Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва
імені академіка Ф. Г. Бурчака Національної академії правових наук України*

ПИСЬМОВЕ ПРОВАДЖЕННЯ ЯК ФОРМА ОПТИМІЗАЦІЇ ЦИВІЛЬНОГО І ГОСПОДАРСЬКОГО СУДОЧИНСТВА УКРАЇНИ

Анотація. В статті розглядається така форма оптимізації цивільного і господарського правосуддя, як запровадження в цивілістичне судочинство письмового провадження. Описується історія виникнення письмового провадження та наводяться переваги писемної форми судочинства, у порівнянні з усним розглядом. Письмове провадження в цивілістичному процесі пропонується розглядати як порядок вирішення судом визначених законом категорій справ (чи окремих процесуальних питань) або справ, за відсутності в них спорів про факти, та можливість вирішення справи на підставі наявних письмових пояснень сторін і письмових доказів без повідомлення та участі при розгляді осіб, які беруть участь у справі. Рішення про письмовий розгляд має ухвалюватись суддею на підготовчій стадії процесу (або під час її розгляду по суті) з урахуванням зазначених критеріїв та після надходження від відповідача письмових заперечень і доказів, достатніх для вирішення справи по суті.

Ключові слова: правосуддя, цивільне і господарське судочинство, цивілістичний процес, оптимізація, письмове провадження, принцип усності і писемності процесу, писемна форма судочинства.

Постановка проблеми (актуальність теми). При розгляді і вирішенні конкретних справ завдання цивільного і господарського судочинства мають реалізовуватися із розумною економією залучених сил і засобів, що залежить, в першу чергу, від якості процесуального регламенту, який має бути зручним не лише для учасників процесу, але й для суддів, на яких покладено виконання вищезазначеного завдання. Тому одним з головних завдань науки цивільного процесуального права є вдосконалення процесуальної форми, запровадження раціональних процедур, які б забезпечили ефективність цивільного і господарського судочинства, його оперативність та відповідність потребам захисту цивільних прав та інтересів суб'єктів правовідносин. Адже ще Є. В. Васильовський зазначав, що порядок судочинства має бути таким, щоб громадянин, який потребує захисту свого права, міг швидко і легко отримати його, і в той же час, щоб суд, до якого звернувся громадянин, був в змозі без зайвих витрат праці задовольнити його вимоги [1, с. 95]. Це може бути можливим, як справедливо зауважив Р. В. Шакирьянов, при вилученні із цивільної процесуальної форми всіх зайвих процедур та всіх вимог, які не є істотно необхідними, але ускладнюють процес та можуть бути замінені більш економічними процесуальними засобами [2]. Ми також солідарні з тим, що використання судом при розгляді і вирішенні всіх без винятку спорів (зокрема тих, в яких основним, наприклад, є лише питання права) загальної процедури, яка ґрунтується на принципі усності в поєднанні із писемністю, не завжди відповідає вищезазначеним засадам процесуальної економії, не сприяє прискоренню провадження у справі, зокрема в суді першої інстанції. У зв'язку з цим однією з перспективних, на наш погляд, форм оптимізації цивілістичного правосуддя є

запровадження в судочинство письмового провадження, зокрема на стадії розгляду справи у суді першої інстанції, яка є основою правосуддя. Варто зауважити, що інститут письмового провадження в цивілістичному судочинстві добре відомий не лише в історичній ретроспективі та зарубіжних правопорядках, але й сучасному адміністративному судочинству України. Але, на жаль, перспективи запровадження цього процесуального інституту в цивільне і господарське судочинство з точки зору оптимізації останнього задля підвищення його ефективності залишаються не дослідженими.

Аналіз останніх публікацій. Питання запровадження в цивілістичне судочинство письмового провадження пов'язане із реалізацією принципу усності та його поєднання із писемністю судочинства, що було предметом розгляду мало не кожного вченого-процесуаліста при характеристиці галузевих принципів цивільного процесу, зокрема таких провідних відомих українських і російських науковців різних часів, як: С. С. Бичкова, О. Т. Боннер, С. В. Васильєв, С. В. Васильовський, Д. Д. Лупеник, В. В. Комаров, В. А. Кройтор, Є. О. Нефедьев, В. І. Тертишников, Н. О. Чечіна, Д. М. Чечот, С. Я. Фурса, М. С. Шакарян, М. Й. Штефан, В. В. Ярков, М. М. Ясинок та ін., праці яких й стали теоретичною основою нашого дослідження. Науковці в основному наголошують на позитивних аспектах принципу усності судового розгляду як нормативної засади цивільного судочинства, розглядають її як складову права на справедливий судовий розгляд. Водночас в процесуальній літературі не порушується та не обговорюється питання допустимого і необхідного обмеження дії зазначеного принципу шляхом запровадження в судочинство письмового провадження як практичного механізму реалізації принципу процесуальної економії з дотриманням балансу публічних і приватних засад цивілістичного судочинства. З огляду на це, необхідним вбачається вивчення історичного досвіду, міжнародних стандартів правосуддя та визначення концептуальних засад і окреслення сучасних перспектив запровадження інституту письмового провадження в цивільне і господарське судочинство з точки зору оптимізації останнього задля підвищення його ефективності, що й ставить за мету наша стаття.

Виклад основного матеріалу. Так, початок письмовому провадженню в цивільному судочинстві було покладено ще в римському праві. В класичний період розвитку Римської держави (кінець III століття н.е.) легісакційний процес, який характеризувався дією принципів усності та безпосередності, а пізніше й формулярний процес, в якому діяли принципи усності, змагальності, безпосередності, було повністю витіснено екстраординарним процесом, суть якого полягала в таємності судочинства. Судовий процес вже вівся перед державним чиновником, оскільки вся влада була сконцентрована в руках імператора. Судові процеси проходили в закритих приміщеннях, а в апеляційних інстанціях почали працювати державні службовці. Таємність провадження виражалось у тому, що всі процесуальні дії здійснювалися в письмовій формі. Було фактично

ліквідовано принцип вільного переконання суддів, і оцінка доказів встановлювалась правилами, які автоматично визначали, який факт вважався доказаним [3, с. 5-6].

Писемність як процесуальний принцип розвивається лише в середньовіччі в канонічному (церковному) процесі (особливо інквізиційному), а пізніше проникає й в світські суди. У ході судочинства ведуться докладні протоколи. Те, що не знайшло в них відображення, вважається не вчиненим, тобто таким, що не має місця бути. У Росії письмовий процес склався поступово з часів Судебника Івана Грозного і проіснував до реформ 1864 р.

З цього приводу Є. О. Нефедьєв зауважував, що цивільний процес того часу був письмовим, оскільки юридичне значення для суду мали лише ті заяви сторін, які відносились до суті справи і які були викладені у письмовій формі. Письмові позовні заяви з викладенням позовних вимог по пунктах пересилались у вигляді копії відповідачу з встановленням останньому терміну для відповіді в письмовій же формі. Сторони могли обмінюватись письмовими запереченнями у копіях без обмежень, поки справу не буде вирішено. Рішення ухвалювалось судом, виходячи з письмових матеріалів справи – така була загальна схема цивільного судочинства за Зводом законів Російської імперії [4, с. 148, 152].

За Статутом цивільного судочинства 1864 р. змагальна форма ведення процесу зайняла домінуюче місце (за ст. 339 рішення суду повинно було ґрунтуватися на документах та інших письмових актах, поданих сторонами, а також на доказах, висловлених в ході усного змагання). Водночас особливу увагу законодавство приділяло регламентації письмового змагання, в результаті якого мали бути доведені до відома суду всі юридично значущі факти, які суд міг би всебічно вивчити і покласти в основу свого рішення. Статут передбачав обов'язковий обмін між сторонами змагальними паперами. До їх числа входили позовне прохання, відгук відповідача, заперечення і спростування [5, с. 32-35].

Відомий дореволюційний процесуаліст Є. В. Васьковський виділяв ряд переваг письмової форми судочинства: 1) вимоги та заяви сторін повинні бути виражені ясно і точно, а зробити це можна набагато краще письмово, ніж словами; 2) письмове провадження надає більше зручностей сторонам (замість того, щоб особисто з'являтися в засідання суду, який іноді знаходиться далеко від їх постійного місця проживання, або наймати повірених, які виступали б у суді замість них, сторони можуть обмежитися надісланням поштою письмових заяв і пояснень. Завдяки цьому вони зберігають як час, так і гроші); 3) письмове провадження дає можливість кожній стороні добре обміркувати заперечення супротивника і скласти належну відповідь; 4) усність провадження вимагає від сторін або їх повірених вміння вільно і точно викладати свої думки і бути повними господарями фактичного матеріалу процесу; 5) аналогічні зручності являє писемність і для суддів, адже усне провадження вимагає від суддів напруженої уваги, здатності зосередитися і утримати в пам'яті все, що вислухано протягом засідання, та вміння одразу ж розібратися у всій масі юридичного і фактичного матеріалу, відразу піднесеного йому сторонами. Писемність відкриває суддям можливість поступово і не поспішаючи вивчити справу, вникнути в усі обставини, всебічно і неодноразово обміркувати їх; 6) при дії принципу усності засідання судів нерідко відкладаються через неявку сторін, а також на прохання адвокатів обох сторін, які охоче вдаються до цього, якщо один з них зайнятий в той же день в іншому суді, в результаті цього є повільність у здійсненні правосуддя; 7) при писемності процесу все провадження закріплюється на папері, що полегшує перевірку справи вищою судовою інстанцією. Водночас Є. В. Васьковський зауважує, що ані усна форма

судочинства, ані письмова не заслуговують абсолютної переваги, оскільки проведення в судочинстві виключно усного або письмового розгляду представляло б суттєві незручності. Вимагати, щоб сторони повторювали у засіданні зміст тих документів, які подані ними раніше в суд, під загрозою, що інакше суд буде ігнорувати їх, є настільки ж нераціональним порушенням принципу безпосередності, як і протилежна вимога – перетворювати в письмову форму усні показання свідків з тим, щоб суд надавав значення тільки тим з них, які записані, і приймав в тому вигляді, як вони записані. Отже, необхідно поєднувати принцип усності з принципом писемності [6, с. 119-120].

Історичний досвід свідчить, що писемність являє відомою зручністю як для сторін, так і для суду. Оскільки письмова мова зазвичай більш пов'язана, обдумана і послідовна, то сторони письмово можуть більш ретельно і послідовно продумати і викласти свої доводи, а суд може легше усвідомити з них суть справи. Однак мінуси письмового процесу, на думку окремих вчених-процесуалістів, значно переважають його плюси. Писемність завжди в історії тягла за собою в процесі канцелярську таємницю, жадливу тяганину та бюрократизм і свавілля суддівських чинів, і як наслідок, можливу неправосудність рішення [7, с. 50].

Сьогоднішня система цивілістичного судочинства в Україні надає однакове значення як усній, так й письмовій формі змагання сторін, оскільки суд зобов'язаний ґрунтуватися як на доводах і доказах, викладених сторонами в усному змаганні, так й на поданих ними письмових поясненнях. Хоча ані обмін письмовими поясненнями, ані усні пояснення не обов'язкові. Сторони можуть не подати письмових пояснень і прямо з'явитись у засідання для усного змагання. Сторони також можуть обмінятися письмовими поясненнями та не з'явитись у судові засідання і просити суд розглянути справу без їх участі (хоча суд за ЦПК й має право вимагати особистої явки сторони до суду для дачі пояснень). Апеляційний і касаційний розгляд може бути письмовим (у випадку неявки сторін), а також ґрунтуватися й на усних поясненнях. Таким чином, сторони мають можливість обирати таку форму процесу, яка найбільш відповідає їх інтересам. Але ж, як свідчить судова практика, навіть в нескладних справах, або у апеляційному чи касаційному провадженні, сторони у справі в більшості випадків намагаються брати в ній участь, навіть якщо в цьому, з точки зору процесу, немає очевидної необхідності. Крім того, в більшості нескладних або безспірних справах приватного характеру, де вимоги ґрунтуються на письмових доказах, забезпечувати усний судовий розгляд недоцільно з точки зору процесуальної економії та оперативності судового захисту.

Погоджуючись із С. В. Васильєвим про те, що усна форма спілкування підвищує ефективність змагання сторін в процесі вирішення спору [8, с. 47], ми водночас підтримуємо думку В. І. Тертишнікова, що усність потрібна там, де є гласність процесу. Вона сприяє особистому спілкуванню суду із учасниками процесу, більш глибокому сприйняттю обставин справи [9, с. 37]. А оскільки абсолютна більшість цивільних (господарських) справ носить суто приватноправовий характер без елементів публічності, такі справи є повсякденними і не становлять жодного громадського інтересу, а доказування здійснюється на підставі стандартних письмових доказів, тому й забезпечувати реалізацію принципу усності в суді першої інстанції під час розгляду всіх без винятку справ є недоцільним.

Сьогодні на рівні суду першої інстанції письмова форма процесу діє лише щодо наказного провадження, оскільки його ознакою є документарність (усна форма процесу тут не діє) [10, с. 113].

Про письмовий процес в суді першої інстанції можна також говорити й щодо спрощеного порядку розгляду справ за АПК РФ, який не має аналогів ані в російському, ані в зарубіжному цивільному процесі, оскільки це провадження тяжіє до документарної процедури і поєднується з деякими елементами наказної форми захисту прав [11]. Так, за ст. 228 АПК РФ при розгляді справ у порядку спрощеного провадження судові засідання проводяться без виклику сторін. Судом досліджуються тільки письмові докази, а також відгук, пояснення по суті заявлених вимог, представлені в письмовій формі, інші документи.

В Україні письмове провадження, як процесуальний інститут, закріплене в адміністративному судочинстві (п. 10 ч. 1 ст. 3 КАС України). Воно являє собою розгляд і вирішення адміністративної справи в суді першої, апеляційної чи касаційної інстанції без виклику осіб, які беруть участь у справі, та проведення судового засідання на основі наявних у суду матеріалів у випадках, встановлених кодексом. При цьому КАС передбачає ряд випадків розгляду справ або вирішення окремих процесуальних питань *в письмовому провадженні* (статті 22, 121, 122, 128 КАС України), що лише забезпечує гнучкість процесуальної форми та оперативність судочинства.

В цивілістичному судочинстві про письмове провадження в суді першої інстанції можна говорити лише при прийнятті позовної заяви та її підготовки до судового розгляду, коли суддею вирішується ряд питань. В інших випадках письмове провадження залишається незатребуваним, але може значно покращити цивільне судочинство.

При оптимізації цивілістичного судочинства варто враховувати Рекомендації R (84) 5 від 28.02.1984, в яких Комітет міністрів Ради Європи констатував, що деякі норми цивільного судочинства, прийняті в державах-членах, можуть стати перешкодою в ефективному здійсненні правосуддя, тому його необхідно спростити і зробити більш гнучким і оперативним, одночасно зберігши гарантії, що надаються учасникам процесу традиційними процесуальними нормами, і зберігши високий якісний рівень правосуддя, що вимагається в демократичному суспільстві. Для досягнення цих цілей необхідно забезпечити доступ сторін до спрощених і більш швидких форм судочинства та захистити їх від зловживань чи затримок, зокрема, наділивши суд повноваженнями вести судочинство більш ефективно. Комітет Міністрів рекомендував урядам держав-членів вжити або підсилити, залежно від обставин, будь-які заходи, які, на їх думку, необхідно застосувати для вдосконалення цивільного судочинства, зокрема: г) суд в якості суду першої інстанції повинен мати повноваження ухвалювати рішення з урахуванням характеру спору в письмовому провадженні або його поєднання із усним розглядом; е) мають бути передбачені конкретні правила, які прискорюють вирішення спору: у випадках, що не терплять зволікань; у випадках, пов'язаних з неоспорюваним правом, заздалегідь оціненими збитками, а також у випадках, пов'язаних з позовами на невеликі суми; у зв'язку з ДТП, трудовими спорами, питаннями оренди житла, і деякими питаннями сімейного права (зокрема, встановлення і перегляд розміру аліментів). Для цього можна було б використати один або декілька наступних заходів: спрощені методи початку розгляду; проведення судового розгляду без засідань, або проведення тільки одного засідання, або, залежно від обставин, проведення попереднього підготовчого засідання; проведення *виключно письмового або усного судочинства*, залежно від обставин; заборона або обмеження деяких заперечень і пояснень; призначення судового експерта з ініціативи суду або за клопотанням сторін до початку судового розгляду; активна участь суду у веденні справи і виклику свідків [12].

Крім того, згідно із практикою Європейського суду з прав людини, коли суд вирішує тільки питання права (за відсутності спору про факти), письмовий процес є більш доцільним, ніж усний. «В принципі, заявник мав право на публічний розгляд справи, оскільки не діяло жодне з виключень, передбачених другим реченням п. 1 ст. 6 Конвенції. Однак характер справ, що підлягають вирішенню, не вимагав проведення публічного розгляду. Суд визнав фактичні обставини встановленими, необхідно було лише винести рішення з питань права у зв'язку з тлумаченням Цивільного кодексу. У випадках, коли вирішено підлягають тільки питання права, розгляд письмових заяв є більш доцільним, ніж дебати сторін, і, можливо, розгляд справи на основі письмових доказів є достатнім. Нарешті, в певних випадках влада має право приймати до уваги і міркування ефективності та економії...» (Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Варела Ассаліно проти Португалії» від 25.04.2002, заява № 64336/01) [13].

Наведену позицію Європейського суду з прав людини можна використати й в національному судочинстві, зокрема на стадіях апеляційного і касаційного оскарження, коли немає спору про фактичні обставини справи чи правильність їх встановлення судом, а вирішуються тільки питання права. В цьому випадку можливе проведення письмового процесу без усного судового розгляду та без повідомлення заінтересованих осіб. Такий механізм можна поширити й на суд першої інстанції, адже чимало спорів ґрунтується саме на питанні права, тлумачити і застосовувати яке є виключною прерогативою суду, а не сторін, тому й усні пояснення останніх не можуть вплинути на суд (для суду достатнім буде ознайомитися із письмовою думкою сторін щодо того чи іншого варіанту застосування норми права до спірних правовідносин).

Крім того, на наше переконання, у письмовому провадженні має здійснюватись й апеляційний розгляд апеляційних скарг на ухвали суду першої інстанції з процесуальних питань, які можна оскаржувати окремо від рішення суду. Адже перевірка в апеляційному порядку законності таких ухвал більш ефективна саме на підставі письмових матеріалів, в яких викладено позицію суду та апелянта, що має правове значення, а усний розгляд і заслуховування пояснень апелянтів нічим ці матеріали доповнити не можуть.

Висновок. Таким чином, сформульовані нами вище концептуальні засади свідчать про доцільність запровадження в цивілістичне судочинство письмового провадження як порядку розгляду судом визначених законом категорій справ (чи окремих процесуальних питань) або справ за відсутності в них спорів про факти та можливість вирішення справи на підставі наявних письмових пояснень сторін і письмових доказів, без повідомлення та участі при розгляді осіб, які беруть участь у справі. А за наявності обґрунтованого клопотання сторони письмовий розгляд може переходити в усне засідання суду. Рішення про письмовий розгляд має ухвалюватись суддею на підготовчій стадії процесу (або під час її розгляду по суті) з урахуванням вищевказаних критеріїв та після надходження від відповідача письмових заперечень і доказів, достатніх для вирішення справи по суті з огляду на характер спірних правовідносин і визначений на цій підставі предмет доказування.

Література:

1. Васильковський Е. В. Учебник гражданского процесса / Е. В. Васильковський; под редакцией и с предисловием В. А. Томсинова. – М.: Издательство «Зерцало», 2003. – 464 с.
2. Шакирьянов Р. В. Действие принципа процессуальной экономии в гражданском процессе [Электронный ресурс] / Р. В. Шакирьянов // Вестник гражданского процесса. – 2012. – № 4 / Веб-сайт «Юри-

- спруденція». – Режим доступа: <http://justicemaker.ru/view-article.php?id=3&art=3784>.
3. Ясинок М. М. Принцип усності, безпосередності та безперервності у цивільному судочинстві: [монографія] / М. М. Ясинок, В. А. Кройтор. – Х. : Еспада, 2007. – 152 с.
 4. Нефедьев Е. А. Учебник русского гражданского судопроизводства / Е. А. Нефедьев. – М., 1909. – 295 с.
 5. Фокина М. А. Теория и практика доказывания в состязательном гражданском судопроизводстве : [монографія] / М. А. Фокина. – Домодедово : ВИПК МВД России, 2000. – 222 с.
 6. Васьковский Е. В. Учебник гражданского процесса / Е. В. Васьковский ; под редакцией и с предисловием В. А. Томсинова. – М. : Издательство «Зерцало», 2003. – 464 с.
 7. Гражданский процесс : [ученик] / Под ред. В. А. Мусина, Н. А. Чечиной, Д. М. Чечота. – М. : «Проспект», 1997. – 480 с.
 8. Васильев С. В. Гражданский процесс : Учебное пособие. Издание второе, дополненное / С. В. Васильев. – Х. : ООО «Одиссей», 2007. – 512 с.
 9. Тертишников В. І. Цивільний процес України (курс лекцій) : Навч.-практ. посіб. / В. І. Тертишников. – Харків : Видавництво «ФІНН», 2011. – 376 с.
 10. Цивільний процес України: академічний курс : підручник для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / За ред. С. Я. Фурси. – К. : Видавець Фурса С. Я. : КНТ, 2009. – 848 с.
 11. Грибанов Ю. Ю. Рассмотрение дел в порядке упрощенного производства в гражданском и арбитражном процессе: Сравнительное исследование правовых систем России и Германии: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.15 «Гражданский процесс; арбитражный процесс» / Ю. Ю. Грибанов. – Томск, 2007. – 23 с.
 12. Рекомендация R (84) 5 Комитета министров Совета Европы государствам-членам относительно принципов гражданского судопроизводства, направленных на совершенствование судебной системы от 28 февраля 1984 года [Электронный ресурс] / Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. – Режим доступа: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_126.
 13. Экспертное заключение по запросу Судьи Конституционного Суда Российской Федерации В. А. Жилина [Электронный ресурс] / Веб-сайт Санкт-Петербургского государственного университета. – Режим доступа: <http://spbu.ru/files/upload/science/expertiza/exp-30102012.pdf>.

Бобрик В. И. Письменное производство как форма оптимизации гражданского и хозяйственного судопроизводства Украины

Аннотация. В статье рассматривается такая форма оптимизации гражданского и хозяйственного правосудия, как введение в цивилистическое судопроизводство письменного производства. Описывается история возникновения письменного производства, и указываются преимущества письменной формы судопроизводства по сравнению

с устным разбирательством. Письменное производство в цивилистическом процессе предлагается рассматривать, как порядок разрешения судом определенных законом категорий дел (или отдельных процессуальных вопросов) или дел при отсутствии в них споров о фактах, и возможность решения дела на основании имеющихся письменных объяснений сторон и письменных доказательств, без уведомления и участия при рассмотрении лиц, участвующих в деле. Решение о письменном разбирательстве должен принимать судья на подготовительной стадии процесса (или во время его рассмотрения по существу) с учетом указанных критериев и после поступления от ответчика письменных возражений и доказательств, достаточных для решения дела по существу.

Ключевые слова: правосудие, гражданское и хозяйственное судопроизводство, цивилистический процесс, оптимизация, письменное производство, принцип усности и письменности процесса, письменная форма судопроизводства.

Bobryk V. Written proceedings as a form of optimization civil and commercial (business) legal proceeding in Ukraine

Summary. This article discusses such a form of optimization civil and commercial justice, as establishing into the civil law writing proceedings. Article describes the history of emergence of the written procedure and identifies the advantages of the written form of the proceedings compared with the verbal proceedings. In the civil process Written proceedings suggested as a resolving by the court some categories of cases established by law (or some procedural issues) or in the cases when there is no dispute about the facts of them, and the availability to determine the case on the basis of existing written explanations of the parties and written evidence, without notice and participation of the persons involved in the case (trial). The decision on the written proceedings should be taken by a judge at the preliminary stage of the process (or during its consideration on the merits), considering the specified criteria and after receipt by the defendant's written objections and evidence sufficient for the decision on the merits.

Key words: justice, civil and commercial proceedings, civil law process optimization, written proceedings, principle of verbal and writing process, written form of the proceedings.